CARLES AMENGUAL I VICENS

Flora Medicinal

de les illes Balears

VOLUM 1

Il·lustracions: Irene Mulet i Judit Morales

Flora Medicinal

de les illes Balears

CARLES AMENGUAL I VICENS

Flora Medicinal

de les illes Balears

Il·lustracions: Irene Mulet i Judit Morales.

Fotografies: Laboratori de Botànica, Departament de Biologia,
Universitat de les Illes Balears.

VOLUM 1

edicions UIB

Amengual i Vicens, Carles, autor
Flora medicinal de les Illes Balears / Carles Amengual i Vicens; il·lustracions Irene Mulet i Judit Morales.
– Segona edició. – Palma: Edicions UIB, 2024.
ISBN 9788483844953 (obra completa).
I. Amengual i Vicens, Carles, autor. II. Mulet, Irene, il·lustrador.
III. Morales, Judit, il·lustrador. IV. Universitat de les Illes Balears.
581.946 75-dc23
1. Botànica-Illes Balears.
2. Plantes medicinals-Illes Balears.
PST – IBIC 1.1
PST – THEMA 1.4

© del text: l'autor, 2021
© Il·lustracions: Irene Mulet i Judit Morales
Fotografies:
© Laboratori de Botànica, Departament
de Biologia, Universitat de les Illes Balears
© Lleonard Llorens García
© de l'edició: Universitat de les Illes Balears, 2021
Primera edició: juny de 2021
Segona edició: maig de 2024

Edició: Edicions UIB. Cas Jai. Campus universitari
Cra. de Valldemossa, km 7.5 07122 Palma (Illes Balears)
https://edicions.uib.es

Disseny i maquetació: susanacardona.es
Digitalització de documents: Servei de Biblioteca i
Documentació de la Universitat de les Illes Balears
Impressió: Gráficas Planisi S.A.

ISBN vol.I: 978-84-8384-496-0
ISBN obra completa: 978-84-8384-495-3
DL: PM 00206-2024
Imprès a Espanya

Cap part d'aquesta publicació no pot esser ni reproduïda ni emmagatzemada ni transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és electrònic com químic, mecànic, òptic, d'enregistrament o de fotocòpia, sense l'autorització escrita de l'editor. Aquests fets poden ser constitutius de delicte contra la propietat intel·lectual (art. 270 i següents del Codi Penal) i la llei preveu sancions contra els infractors. Si necessitau fotocopiar o escanejar algun fragment de l'obra, heu d'adreçar-vos al Centro Español de Derechos Reprográficos (CEDRO) a través del lloc web <www.conlicencia.com> o bé als telèfons 971 702 19 70 / 93 272 04 47.

FSC www.fsc.org
MIXT
Paper procedent de fonts responsables
FSC® C105679

Sumari

9 Agraïments

11 Pròleg

13 Guia de lectura

19 Índexs

19. ÍNDEX DE FAMÍLIES | 23. ÍNDEX DE NOMS CIENTÍFICS
26. ÍNDEX DE NOMS POPULARS | 43. ÍNDEX TERAPÈUTIC
47. ÍNDEX HOMEOPÀTIC | 48. ÍNDEX DE FLORA COMPARADA

59 Flora medicinal de les illes Balears

61. PTERIDOPHYTA
83. SPERMATOPHYTA
85. GYMNOSPERMAE
105. ANGIOSPERMAE
107. 1. DICOTYLEDONES
917. 2. MONOCOTYLEDONES

1.057 Bibliografia

Agraïments

Als meus pares Antònia i Pere, de tot cor. Al meu avi Jaume, apotecari. A l'amo en Miquel, mestre de vida. A Antoni Gamundí, apotecari. Al professor Dr. Lleonard Llorens, *Departament de Botànica-UIB.* Al professor Dr. Woei Song Khan, *China Medical College.* Al Dr. Wu Chung Ying, *Chinese Institute of Traditional Acupuncture and Moxibustion.* Al mestre Xiou Xue, *Temple Ming Shin Chan.* A la professora Dra. Ludivina S. de Padua, *University Los Baños-Philippines.* Al professor Dr. Ivano Morelli, *Facoltà Farmacia-Università Pisa.* Al maestro Dr. Proceso Sánchez Ortega, *Homeopatia de México-IES Oaxaca.* Al Dr. Yeshi Donden, *Tibetan Medical and Astrological Institute of H.H. The Dalai Lama-Dharamsala.* Al Dr. Nida Chenatsang, *International Institute of Traditional Tibetan Medicine.* A Bernat Mesquida, mestre de plantes. A Miquel Àngel Benito, mestre d'aromes. A Anthony Bonner, mestre en saviesa. A la meva esposa Damiana i a les meves filles Damiana, Maria Lara i Maria de Lluc. A Edicions UIB i les persones que han contribuït a fer possible aquesta obra: Joan Muñoz. Irene Mulet i Judith Morales (il·lustracions), Joan Rita (fotografies), Susana Cardona (disseny i maquetació) i Joan Vives (editor i director tècnic).

Pròleg

Una de les satisfaccions més valorades que m'ha proporcionat el meu llarg període de docent universitari, de més de quaranta-cinc anys, ha estat el privilegi de poder gaudir de l'atenció i, també, de l'interès, d'un notable i heterogeni nombre d'alumnes. Passat el temps en què vàrem coincidir a la Universitat de les Illes Balears, les nostres relacions han sigut molt variades. Així, mentre n'hi ha que són físicament lluny, per l'univers o per altres geografies, amb altres ens retrobem de vegades, generalment manco sovint del que m'agradaria. Per sort, hi ha un grup amb el qual el contacte s'ha mantingut i fins i tot esdevingut més intens, com a família o amic. Dins d'aquest darrer es troba l'autor del present llibre.

L'any 1978 es va matricular en la llicenciatura de Ciències Biològiques a l'assignatura de Botànica, que llavors jo impartia, aquest jove llicenciat en Medicina i Cirurgia, Carles Amengual. Aleshores no era un fet comú que un metge mostrés un interès notable per diversos camps de la botànica, encara que fos pels aspectes relatius a les virtuts medicinals dels vegetals. En línia amb aquest interès, just acabada la seva llicenciatura em va exposar un projecte per a l'estudi de les plantes medicinals de les Balears. Aleshores, el coneixement de les propietats, i fins i tot l'ús, de les plantes medicinals baleàriques era limitat. De fet, pràcticament la literatura a l'abast popular es trobava en la magna obra *Plantas Medicinales. El Dioscórides renovado* de P. Font i Quer, la petita publicació del germà Bianor *Las propiedades de las plantas* i l'opuscle *Les plantes medicinals baleàriques* de P. C. Palau i Ferrer, a més de referències en la *Flora de Mallorca* del pare Francesc Bonafè.

Els diferents intents de trobar finançament per a dur a terme l'estudi que em proposava varen ser poc fructífers, però això no va ser motiu de cap renúncia. De fet, una part de les tasques previstes al projecte inicial, com és la recerca d'informació popular, les vàrem poder dur endavant amb l'ajut d'experts científics, com l'apotecari Antoni Gamundí de Consell, aleshores fundador i propietari del Laboratorio FALAFI (Farmacoergasia y Laboratorio de Fitoterapia), i de diversos informadors locals. A més, l'autor del llibre va continuar el treball: recull històric i geogràfic, en què és particularment notable la seva estada d'anys de recerca per Àsia (Índia, Tibet, Xina, Filipines), Europa (Itàlia) i Amèrica (Mèxic), i en l'experiència personal, fruit de la seva professió com a metge homeòpata de més de 35 anys de pràctica mèdica. Tot aquest bagatge va servir perquè l'any 2017 a la UIB fes la defensa de la tesi doctoral «Flora medicinal de les illes Balears» —vaig tenir l'honor de fer-ne de director—, de la qual aquest llibre és un fruit destacat.

L'autor exposa els seus coneixements i experiències seguint dos vessants principals: el científic-experimental i l'històric-cultural. Dins del primer s'inclou informació sobre les propietats terapèutiques de 662 plantes medicinals de les Balears. D'elles es proporcionen dades sobre la nomenclatura llatina i popular catalana i en diverses llengües, la descripció botànica, l'hàbitat, les parts utilitzades, la composició química, l'acció farmacològica i l'ús terapèutic comparat amb les farmacopees aiurvèdica, tibetana, xinesa, filipina, marroquina, mexicana i homeopàtica.

Per altra banda, els aspectes històric-culturals estan ben presents al llibre. Destaquen el recull i l'anàlisi de les publicacions dedicades a la flora medicinal fetes a les Balears, començant per Ramon Llull —considerat el nostre primer botànic, i del qual prepara una edició sobre les plantes que es troben en la seva obra—, seguint amb l'apotecari Brotat i Terrers —del qual tradueix del llatí a ho-

res d'ara la seva inèdita *Pharmacopoeia Maioricensis* (1781)— i els resultats de l'estudi de la presència de les espècies medicinals en la literatura i la cultura popular, que inclou obres com les d'Homer, Shakespeare, la Bíblia, *Les mil i una nits*, Ramon Llull, Dante, Cervantes, Andersen, Grimm, Cató, Ovidi, Amades o les *Geòrgiques* de Virgili, així com les *Rondalles mallorquines* —de les quals ha editat un llibre apart—, amb un recull de més de 3.000 gloses i refranys, a més de gairebé 4.000 noms populars en llengua catalana.

És per a mi una satisfacció haver pogut ser una mica impulsor-coadjuvant de les tasques del Dr. Carles Amengual que es resumeixen en aquest molt recomanable i atraient llibre, especialment en temps com el present en què tots els coneixements bàsics i fiables esdevenen molt necessaris.

Prof. Dr. Lleonard Llorens
Departament de Botànica
Universitat de les Illes Balears

Guia de lectura

Dels inicis d'aquesta obra i de la feina que ha suposat n'ha parlat en el pròleg el prof. Dr. Lleonard Llorens, mestre i amic, i director de la tesi doctoral llegida a la UIB l'any 2017 i que es troba en el seu origen.

Només vull afegir que va ser en la infantesa quan es va iniciar el meu interès vers la medicina i la farmàcia, tot fullejant i llegint els llibres de mon pare —metge— i mon avi —apotecari—, a més del contacte amb els pacients quan venien a visitar-se, i el temps passat a ca nostra en l'apotecaria del segle XIX, que encara conservem. Imagineu aital ambient i entendreu el camí que he seguit.

L'estudi particularitzat de les plantes medicinals baleàriques i la seva comparació amb els usos que es fan de les mateixes plantes en diverses terapèutiques ens permetrà ampliar el possible camp d'indicacions medicinals i la constatació de les ja conegudes. La finalitat de l'obra és de disposar d'un arxiu d'informació que ens pugui orientar sobre els usos de les plantes medicinals de les illes Balears i la seva comparació amb altres farmacopees. Sortosament, avui en dia tenim a la punta dels dits i davant l'ordinador la manera d'arribar als més amagats detalls i actualitzar els coneixements de cada planta en concret, però tal vegada ens mancava la visió sintètica que ara presentem.

Aquests anys d'estudi i recerca —que encara, per sort, no han acabat—, han pogut cristalitzar en una sèrie de conclusions —desenvolupades en la tesi doctoral— i que resumides són les següents:

1. El 33% de les plantes baleàriques estan referenciades com a medicinals.

2. El 82% de les famílies de plantes baleàriques tenen components medicinals.

3. El 29.8% dels endemismes baleàrics són medicinals.

   D'aquestes tres primeres conclusions hem de tenir en compte que, segons la medicina tibetana, totes les plantes tenen activitat medicinal: cal fer-ne una recerca particularitzada de cadascuna per a saber el seu ús. El que hem adoptat aquí com a criteri és d'incloure les plantes que han estat referenciades pels diferents autors al llarg del temps.

4. De la comparació dels **estudis de flora medicinal** de les illes Balears des del segle XVIII fins al segle XXI, la informació ha anat *in crescendo* —i esperem que segueixi aquesta tendència: J. A. Brotat i Terrers (1781, 162 plantes); J. Cursach et Arguimbau (1791, 235 plantes); F. Barceló i Combis (1879, 278 plantes); Bianor Marie (1940, 83 plantes); P. C. Palau i Ferrer (1954, 155 plantes); F. Bonafè i Barceló (1977, 373 plantes); M. Carrió i Cabrer (2013, 517 plantes), i C. Amengual i Vicens (2017, 662 plantes).

5. Dins l'apartat de **terapèutica comparada,** l'ús de les plantes medicinals baleàriques és sensiblement igual al que es fa en les terapèutiques de les set farmacopees que hem utilitzat: Índia, Tibet, Xina, Filipines, Marroc, Mèxic i Homeopàtica. Tot i així, són molts els usos medicinals que amb la comparació poden enriquir les respectives farmacopees. Hi ha 43 gèneres de plantes baleàriques medicinals que no hem pogut comparar amb cap altra flora medicinal.

6. Les **coincidències de gènere** de les **662** espècies de la flora medicinal baleàrica amb les espècies de les **set farmacopees** que hem comparat són les següents:

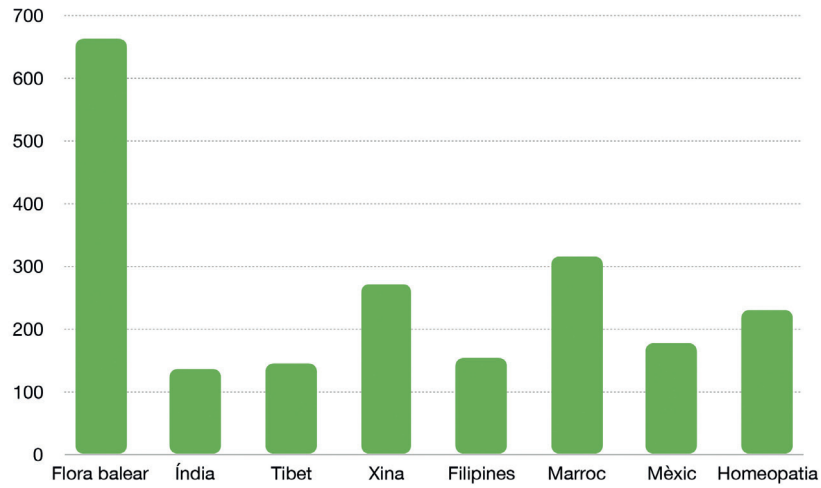

	Flora balear	Índia	Tibet	Xina	Filipines	Marroc	Mèxic	Homeopatia
COINCIDÈNCIES	662	134	145	271	154	315	178	229
PERCENTATGE	100%	20,20%	21,90%	40,90%	23,20%	47,50%	26,80%	34,50%

Coincidències de gènere

7. Dins l'apartat de **literatura, història i cultura popular**, la suma de plantes en els autors estudiats és de **318**, i en relació amb la tradició dels clàssics grecs i llatins, dels autors de l'edat mitjana i de l'època moderna, l'ús que es fa a les Illes Balears de les plantes medicinals és notablement ric. Dins la **cultura popular**, crida l'atenció que les plantes citades en les ***Rondalles mallorquines*** són **139**, en primer lloc quantitatiu i per davant de l'obra completa de Shakespeare (121), la Bíblia (113), *Les mil i una nits* (103), i les *Geòrgiques* de Virgili (102).

   Per la seva extensió, només hem inclòs en aquesta obra algunes de les referències dels autors esmentats; per elles mateixes ja constitueixen un altre llibre, que esperem pugui ser publicat en el futur.

8. De les aproximadament **430 rondalles mallorquines**, n'hi ha **45** (10.4%) que tenen en el títol un nom explícit referit a la flora. S'han d'afegir **47** rondalles més que, sumades a les anteriors, totalitzen **92** rondalles amb protagonisme botànic (21.3%). Totes les altres toquen també la flora en algun dels seus aspectes (planta, bosc, hort, jardí, pinar), excepte **29** rondalles en què no hi ha cap referència botànica (6.7%). Per tant, **hi ha referències botàniques en el 93.3% de les rondalles mallorquines**. Els productes medicinals (aigua, bàlsam, dormissons, ungüents) són ben presents. El jardí està citat a les *Rondalles*, amb 43 referències. La medicina i la farmàcia, amb 47 referències. Hem publicat un treball sobre aquest tema.

9. Dins la **sinonimia botànica en llengua catalana**, hem recollit **3.626 noms** de les 662 plantes medicinals estudiades.

10. Dins l'apartat de **gloses i refranys en llengua catalana**, n'hem recollit **3.027** que fan referència a les 662 plantes medicinals estudiades.

11. Si es pot considerar a **Ramon Llull** com el primer botànic de la nostra cultura escrita, en les obres en què hi ha temes botànics, hem comprovat que fa referència a **72 plantes**. El coneixement que aquest autor té de les plantes en relació als coneixements mèdics del seu temps ha estat objecte d'un treball ja publicat.

12. Mereixen una atenció especial l'obra *Botanicus Medicus ad medicinae alumnorum usum* (1791) del menorquí **Joan Cursach** i les dues obres de **J. A. Brotat et Terrers**, la *Pharmacopea Maioricensis* (1779) i la *Materia Medica in hoc nostro Balearico regno* (1781), aquestes dues manuscrites i inèdites, que són objecte d'un treball en curs.

Quant a la classificació de les plantes per famílies i gèneres, hem seguit l'ordre de la *Flora Europaea* de T. G. Tutin. A la fitxa de cada planta hi ha diversos apartats, ja especificats en el pròleg,

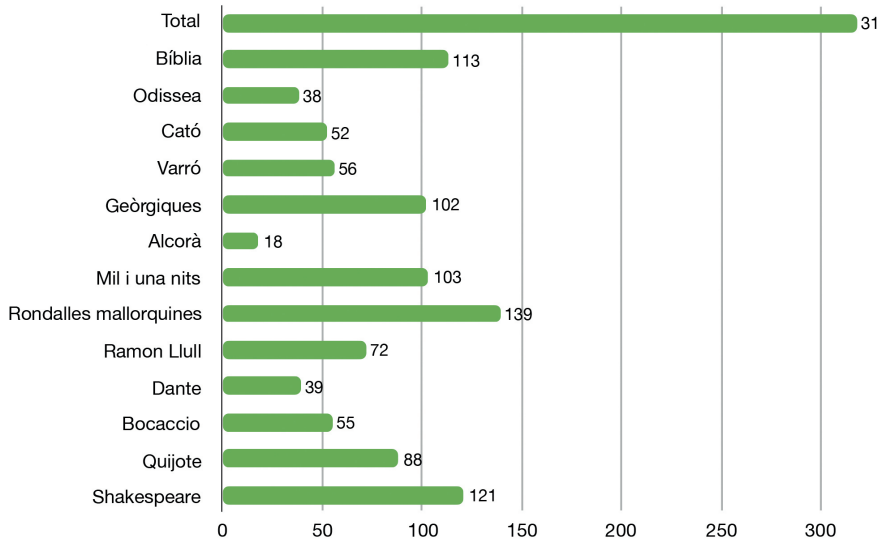

Plantes i literatura

a més d'una fotografia de l'Herbari Virtual de la UIB. S'ha inclòs un nombre limitat d'enlluernadores aquarel·les fetes expressament per a aquesta obra de les artistes Irene Mulet i Judit Morales.

A les referències bibliogràfiques, un codi abreviat remet a algunes de les obres que hem emprat, inclòs en l'apartat de Bibliografia. Especialment útil ha estat el buidatge del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, amb el codi DCVB i que es pot consultar en línia, per a arribar directament als centenars d'autors inclosos. Es troben en línia magnífiques pàgines web amb blogs, tant d'institucions com de particulars, que incrementen espectacularment el coneixements sobre la flora medicinal.

No ens queda més que desitjar-vos una lectura plaent i profitosa d'aquest llibre, tot recordant la rondalla màgica de *La flor romanial*, en què el protagonista fa el seu camí per anar a cercar el remei que ha de guarir son pare. Així és la vida: un camí, una rondalla, uns somnis, un agraïment.

Carles Amengual i Vicens
Primavera 2021

NOM BOTÀNIC BINOMIAL
amb el gènere i l'espècie en llatí i en cursiva

FAMÍLIA

PERCENTATGE
de plantes medicinals en aquesta família a les illes Balears

N. DE REFERÈNCIA
de la planta en aquesta obra

LLINATGE ABREUJAT DE L'AUTOR
que va descriure la planta per primera vegada de forma efectiva o a qui es va dedicar. S'ha de seguir l'ICBN (International Code of Botanical Nomenclature)

DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA
Ma (Mallorca)
Me (Menorca)
Ei (Eivissa)
For (Formentera)
Ca (Cabrera)
Dra (Dragonera)
C (cultivada)
? (citat una única vegada)
* (cita dubtosa)

PEU DE FOTOGRAFIA
Nom de la planta corresponent a la fitxa o una altra del mateix gènere

NOMS POPULARS EN DIVERSES LLENGÜES
Una mateixa planta pot tenir noms populars diferents. Un mateix nom popular pot referir-se a plantes distintes. Pot haver-hi sinònims científics (noms científics diferents que s'apliquen a la mateixa planta)

PÀGINA DE L'OBRA

FAMÍLIA: RANUNCULACEAE NRE. TOTAL PLANTES: 38 NRE. PLANTES MEDICINALS: 13 PERCENTATGE PLANTES MEDICINALS: 34,21%

439 ***Adonis annua***
L. subsp. *cupaniana* (Guss.) Steinberg, C... Ma Me Fo

Adonis annua L. subsp. *cupaniana* (Guss.) C. Steinb.

Adonis, personatge mitològic, de la sang del qual va néixer aquesta flor. *Annua*, anual.

SINONÍMIA. DENOMINACIONS
Adonis autumnalis.
Cat.: Gota de sang. Ull d'àngel. Ull de perdiu. Cast.: Adonis negro. Fra.: Adonis. Ital.: Adonide. Ale.: Adonisröschen. Angl.: Pheasant's Eye.

DESCRIPCIÓ BOTÀNICA
Herba anual, erecta, fins a 40 cm d'alçària. Arrel prima, axonomorfa. Tiges ramoses, solcades. Fulles sèssils o peciolades, molt laciniades. Flors vermelles. Sèpals estesos. Pètals amb una taca negra a la base. Aquenis en espiga. Floració: març-juny.

HÀBITAT
Camps de cereals. *Secalion mediterraneum* (> *Secalietea*). Del nivell de la mar fins a 1.000 m.

PART UTILITZADA
Les summitats aèries.

TERAPÈUTICA COMPARADA
La planta *Adonis vernalis*, que no es troba a les illes Balears, s'usa com a tònic cardíac.

EN MEDICINA XINESA, *Adonis amurensis* s'empra com a tònic cardíac i diürètic.

EN MEDICINA MARROQUINA, *Adonis annua* i *A. aestivalis* s'usen en infusió de la planta sencera com a emmenagog.

EN MEDICINA HOMEOPÀTICA, Adonis vernalis és útil en determinades afeccions cardíaques, renals i reumàtiques, entre d'altres.

COMPOSICIÓ QUÍMICA
Heteròsids cardiotònics, flavonoides, sals minerals, carotenoides.

ACCIÓ FARMACOLÒGICA. INDICACIONS
És una planta tòxica a dosis altes. Tònic cardíac, diürètic. A dosis terapèutiques no produeix fenòmens d'acumulació.

FÓRMULES I PREPARACIONS
La decocció al 2%, 1/4 de tassa després de cada menjada; la tintura, l'extracte fluid.

LITERATURA
Y com ella no's cap Venus
no pretén sia un Adònis
es qui un dia posseyesca
de son còr es monopòli,
AGUILÓ POES., 174, DCVB.

BIBLIOGRAFIA
FE-I-222, FM-II-207, FPC-I-231, HNPC-VI-118, BC-8, PMPC-130, PMCV-202, FQ-233, JLB-16, VP-118, RT-101, HL-339, MH-389, SCH-231, CHEV-158, VML-N-21, CLK-I-30, KAN-260, PHMT-454

710 | FLORA MEDICINAL DE LES ILLES BALEARS

COMPARACIÓ
amb les farmacopees aiuverda, tibetana, xinesa, filipina, marroquina, mexicana i homeopàtica

NOM CLÀSSIC HOMEOPÀTIC
en llatí i majúscules

COMPOSICIÓ QUÍMICA
Principals components

ACCIÓ FARMACOLÒGICA
i indicacions més conegudes

ALTRES APARTATS
Literatura
Història
Cultura i usos populars

OBRES BÀSIQUES DE REFERÈNCIA

Sigles d'obres de referència

BC: Barceló i Combis, F. (1879-1881). *Flora de las Islas Baleares*. Palma: Tipografía P. J. Gelabert.

BHP: British Herbal Medicine Association (1983). *British Herbal Pharmacopoeia*. Bournemouth: British Herbal Medicine Association (BHMA).

BT: Brotat i Terrers, J. A. (1781). *Materia Medica.*

CHMM: Chamfrault, A. (1959). *Traité de Médecine Chinoise* (5 volums). París: Coquemard-Angoulême.

CLK: Clarke, J. H. (1993). *A Dictionary of Practical Materia Medica* (3 volums). Nova Delhi: B. Jain Publishers.

CSCH: Cursach, J. (1791). *Botanicus medicus ad medicinae alumnorum usum*. Maó: Imp. Fabregues.

DAKPA: Dakpa, T. (2007). *Tibetan Medicinal Plants*. Nova Delhi: Paljor Publications.

DASH: Dash, V. B. (1994). *Materia Medica of Tibetan Medicine*. Nova Delhi: Sri Satguru Publications.

DAWA: Dawa, D. (1999-2009). *A clear mirror of Tibetan Medicinal Plants* (2 volums). Dharamsala: Tibet Domani.

DCVB: Alcover, A. M. i Moll, F. de B. (1975). *Diccionari Català-Valencià-Balear*, (10 volums). Palma: Editorial Moll.

DEKHANG: Dekhang, T. D. (2008). *A handbook of Tibetan Medicinal Plants*. Nova Delhi: Men-Tsee-Khang.

FE: Tutin, T. G. *et al.* (1964-1980). *Flora Europaea* (5 volums). Cambridge: Cambridge University Press.

FQ: Font i Quer P. (1973). *Plantas Medicinales*. Barcelona: Labor.

FM: Bonafè i Barceló, F. (1977-1980). *Flora de Mallorca* (4 volums). Palma: Editorial Moll.

FPC: Bolos, O. i Vigo, J. (1984-1995). *Flora dels Països Catalans* (3 volums). Barcelona: Editorial Barcino.

GOGTE: Gogte, V. M. (2012). *Ayurvedic Pharmacology*. Nova Delhi: Chaukhambha Publications.

HL: Leclerc, H. (1976). *Précis de Phytothérapie*. París: Masson.

HNPC: Masalles, R.; Carreras, J.; Farras, A.; Ninot, J. M. i Camarasa, J. M. (1998). «*Plantes superiors*». Dins Folch i Guillèn, R. (Dir.), *Història Natural dels Països Catalans* (volum VI). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

JLB: Berdonces Serra, J. L. (1998). *Plantas Medicinales*. Barcelona: Tikal.

JP: Pellicer, J. (2000-2004). *Costumari botànic. Recerques etnobotàniques a les comarques centrals valencianes* (3 volums). València: Edicions del Bullent.

KAN: Kan, W. S. (1981). *Pharmaceutical Botany*. Taipei: National Research Institute of Chinese Medicine.

KEYS: Keys, J. D. (1976). *Chinese Herbs. Their Botany, Chemistry and Pharmacodynamics*. Tòquio: Charles E. Tuttle Company.

KUKL: Kuklinski, C. (2000). *Farmacognosia*. Barcelona: Omega.

PH-4ª: Anònim (1817). *Pharmacopea Hispana*. Madrid: Imprenta M. Repullés.

PHMT: Bellakhdar, J. (1997). *La Pharmacopée marocaine tradiotionnelle*. Rabat: Ibis Press.

PMCV: Stübing, G. i Peris, J. B. (1998). *Plantas medicinales de la Comunidad Valenciana.* València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Medi Ambient.

PPF: Palau i Ferrer, P. C. (1954). *Les plantes medicinals baleàriques*. Palma: Editorial Moll.

QSMB: Quisumbing, E. (1978). *Medicinal Plants of the Philippines*. Quezon City: Katha Publishing Co.

RT: Bezanger-Beauquesne, L.; Pinkas, M.; Torck, M. i Trotin, F. (1980). *Plantes médicinales des régions tempérées*. París: Maloine Éditeur.

SCH: Schauenberg, P. i Paris, F. (1982). *Guía de las plantas medicinales*. Barcelona: Omega.

RFF: Garnier, R. (1961). *Ressources médicinales de la Flore Française*. París: Vigot Frères.

STU: Stuart, G. A. (1976). *Chinese Materia Medica. Vegetable Kingdom*. Taipei: Southern Materials Center.

TSARONG: Tsarong, T. J. (1994). *Tibetan Medicinal Plants.* Kalimpong: Tibetan Medical Publications.

VLNT: Valnet, J. (1983). *Phytothérapie*. París: Maloine.

VP: Vannier, L. i Poirier, J. (1975). *Précis de Matière Médicale Homéopathique*. París: Doin.

VRMLN: Vermeulen, F. (1997). *Concordant Materia Medica*. Haarlem: Emryss.